

A Critical Analysis of Ibn Taymīyyah's View on the Function of Reason and its Relation to Literal Appearance in Quranic Exegesis

Sayyid Mohammad
Baqir Ebadi

PhD Student of Quran and Hadith Sciences,
Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

Kawous Roohi
Barandaq

Associate Professor, Department of Quran and
Hadith Sciences, Tarbiat Modares University,
Tehran, Iran

Nahleh Gharavi
Naeini

Professor, Department of Quran and Hadith
Sciences, Tarbiat Modares University, Tehran,
Iran

Kazem Qazizadeh

Assistant Professor, Department of Quran and
Hadith Sciences, Tarbiat Modares University,
Tehran, Iran

Abstract

Rational argumentation is one of the sources of Quranic interpretation, and interpreters have various perspectives on the source of reason. Ibn Taymiyyah is inclined towards anti-rationalism. The present study, using a descriptive, analytical, and critical method, aims to examine the function of reason and its relation to verbal revelation from the perspective of Ibn Taymiyyah. The results indicated that he is mistaken in theoretical theorization and discussion. In expressing his views on reason, he simultaneously asserts the speculative validity of reason and the lack of credibility of demonstrative reason; despite numerous theoretical arguments, he does not accept anything beyond necessary reason. Furthermore, in this regard, he generally denies rational sciences (philosophy and theology). Although he is

* Corresponding Author: k.roohi@modares.ac.ir

How to Cite: Ebadi, S. M. B., Roohi Barandaq, K., Gharavi Naeini, N., Qazizadeh, N. (2025). A Critical Analysis of Ibn Taymīyyah's View on the Function of Reason and its Relation to Literal Appearance in Quranic Exegesis, *Journal of Seraje Monir*, 16(51), 1-29. DOI: 10.22054/ajsm.2024.79920.2036

sometimes strong in rationalism in foundational discussions, he is agile in anti-rationalism when it comes to comparison and simultaneous reference to reason alongside other evidence, readily launching the harshest attacks on it, as if there is no enmity like reason. Ibn Taymiyyah has been indifferent to the role of reason in the formation of verbal revelation.

Extended Abstract

1. Introduction

Commentators' reliance on reason in exegesis has continuously shaped their understanding of Quranic verses, fueling ongoing conflict and, over time, leading to the emergence of Islamic schools of thought.

Aḥmad Ibn Taymīyyah stands out in this discourse for his challenging views on the intellect and his unwavering defense of a literal interpretation of the Quran over reason. Disagreements with him focus on whether intellect is valid when faced with literal text. This research seeks to clarify his approach to intellect in Quranic exegesis and its relationship to literal appearance.

To achieve this, this study uses descriptive, analytical, and critical methods to examine *Ibn Taymīyyah's* views and their supporting evidence.

Research Questions

This study addresses the following research questions:

1. What is *Ibn Taymīyyah's* perspective concerning the employment of reason as a source in Quranic exegesis, and what are the principal criticisms leveled against his approach?
2. What is his understanding of the relationship between reason and literal interpretation, and what critical assessments have been offered regarding his stance?

2. Research Background

A review of the relevant literature provides the necessary context for the present study. Numerous scholarly works address the role of reason in Quranic exegesis. Notably, *Pathology of Exegetical Movements* (As'adi et al., 1397), *A Study of Exegetical Schools and Methods* (Baba'i, 1398), and *al-Tawḥīd 'ind al-Shaykh Ibn Taymīyyah* (al-Ḥaydarī, n.d.) analyze the function of reason within exegetical discourse.

In addition to books, several articles further illuminate this field. These include:

- 1) A Study of the Ideological Foundations of Salafism in the Semantics of Descriptive Attributes with Emphasis on the Views of *Ibn Taymīyyah* (Shamsuddini Mutlaq, 1396).
- 2) An Examination of the Critique of the Conflict between Reason and Transmitted Text in the Viewpoint of *Ibn Taymīyyah* (Hossein Zadeh and Nusratiyan Ahour, 1398).
- 3) A Study and Critique of the Ideological Foundations and Principles of *Ibn Taymīyyah* in Quranic Exegesis (Hossein Zadeh and Nusratiyan Ahour, 1398).
- 4) Analysis and Comparison of the Relationship between Reason and Transmitted Text from the Viewpoint of *Ibn Taymīyyah* and Ayatollah Javadi Amoli (Khurasani and Parsaniya, 1396).
- 5) *Ibn Taymīyyah's* View on the Conflict between Clear Reason and Authentic Transmitted Text (Ibrahimiyan, 1395).
- 6) A Critical Review of *Ibn Taymīyyah's* Approach to the Exegesis of Ambiguous Verses with Reference to the Views of Allamah *Ṭabāṭabā'ī* (Alah Badashti and Khanabadi, 1398 a).

3. Methodology

Building on the literature review, this study will employ a descriptive, analytical, and critical methodology to examine the viewpoints and supporting evidence of *Ibn Taymīyyah*.

4. Conclusion

This research reveals that *Ibn Taymīyyah's* views on intellect in exegesis exhibit internal contradictions:

1. He sometimes validates conjectural reasoning, surpassing rationalist commentators, while at other times he entirely rejects demonstrative reasoning, failing to distinguish its types in his critique of rational sciences.
2. *Ibn Taymīyyah* applies his theory inconsistently: he at times restricts the instrumental intellect's role, yet also uses reason as a source. He attributes rationally contested qualities to God, prioritizing literalism and early practices over demonstrative intellect—even in the absence of a conflict between intellect and text.

3. Although *Ibn Taymīyyah* claims to value reason, he based truth on literal meanings and the practices of early generations. To support literal meanings, he ignored some literary rules, called opposing stories false, and saw all God's descriptions as final.
4. A fundamental criticism of *Ibn Taymīyyah* is his neglect of reason in forming literal appearances. Divine discourse, deeper than ordinary speech, requires theoretical reason for true comprehension; literary sciences alone are insufficient for Quranic understanding, and he overlooks defining literal appearance.
5. Literal appearances in ambiguous verses must be established through definitive verses and by viewing intellect as a core source. This principle underlies the rationalist-*Ibn Taymīyyah* dispute and is why Islamic tradition emphasizes the Ahl al-Bayt and the intellect as authority.
6. *Uṣūlī* scholars say that if a literal meaning comes from certain reasoning, it leads to certainty. Two things cannot conflict with certainty, so this conflict should not occur.
7. Some *Uṣūlī* scholars think a literal meaning is set only at the end of speech, but others think context can set it. The initial meaning of many verses changed as new verses were revealed over the course of 23 years. So, why can't certain reasoning, which develops with time, also help reveal the true meaning?
8. It is also possible to see several valid literal meanings of the Quran that appear over time, as long as they do not conflict. This is similar to a rule in Islamic law, where a single word can have multiple meanings.

Keywords: *Ibn Taymīyyah*, Reason as a Source, Literal Appearance, Quranic Exegesis.

تحلیل انتقادی دیدگاه ابن تیمیه درباره کارکرد عقل و نسبت آن با ظهور لفظی، در تفسیر قرآن

سیدمحمدباقر عبادی دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

کاوس روحی برندق * دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

نهل غروی نائینی استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

کاظم قاضی زاده استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

چکیده

شناخت محدوده کاربرد عقل در تفسیر قرآن، همواره خاستگاه اختلاف‌های فکری، مذهبی و اجتماعی بین مسلمانان بوده که گاه به درگیری نظامی و تکفیر یکدیگر منجر شده است. از جمله جریان‌هایی که در این مورد، دیدگاهی خاص دارد، جریان سلفی‌گری و وهابیت است که ابن تیمیه، از مهم‌ترین عالمان این جریان به‌شمار می‌آید و به عقل‌گریزی مشهور است. این پژوهش، با روش توصیفی، تحلیلی و انتقادی، کارکرد عقل و نسبت آن با ظهور لفظی را از دیدگاه ابن تیمیه، بررسی کرده و به این نتیجه دست یافته است که: (۱) او در مقام نظریه‌پردازی و بحث‌تئوریک دچار اشتباه است. او در مقام بیان دیدگاه خود درباره عقل، هم‌زمان به حجیت عقل ظنی و عدم اعتبار عقل برهانی قائل است؛ و نیز باوجود استدلال‌های نظری فراوان، جز عقل ضروری را نمی‌پذیرد؛ همچنین در این راستا، علوم عقلی (فلسفه و کلام) را به‌طور کلی انکار می‌کند. (۲) علی‌رغم اینکه گاهی او در بحث مبنایی، عقل‌گرایی سترگ است ولی در مقام تطبیق و به‌هنگام استناد به عقل در کنار سایر دلایل، در عقل‌گریزی چابک است و سخت‌ترین حمله‌ها را به آن، روا داشته است به گونه‌ای که گویا دشمنی مثل عقل وجود ندارد. (۳) ابن تیمیه به نقش عقل در شکل‌گیری ظهور لفظی، بی‌توجه بوده است.

کلیدواژه‌ها: ابن تیمیه، منبع بودن عقل، ظهور، تفسیر قرآن.

۱. طرح مسئله

جایگاه عقل و رویکرد مفسران به آن در تفسیر، در برداشت آنان از آیات مؤثر و همواره منشأ نزاع، بوده است و حتی در شکل‌گیری مذاهب، نقش داشته است. یکی از کسانی که دیدگاه‌هایش درباره عقل، چالش‌برانگیز است، احمد ابن تیمیه است. وی به جانب‌داری از ظاهر قرآن در برابر عقل، شهره بوده است. از آنجاکه ریشه اختلاف با ابن تیمیه، درباره میزان اعتبار عقل در برابر ظهور است؛ هدف از این پژوهش، شناخت رویکرد وی به عقل در تفسیر قرآن و نسبت عقل با ظهور می‌باشد؛ بنابراین در این پژوهش به دو پرسش پاسخ داده خواهد شد: ۱. دیدگاه ابن تیمیه درباره منبع بودن عقل در تفسیر قرآن چیست؟ و چه نقدهایی بر او وارد است؟ ۲. دیدگاه او درباره نسبت عقل با ظهور لفظی چیست؟ و چه نقدهایی بر او وارد است؟ بر این پایه، این پژوهش با روش توصیفی، تحلیلی و انتقادی به بررسی دیدگاه‌ها و مستندات ابن تیمیه خواهد پرداخت.

درباره جایگاه عقل در تفسیر قرآن، نگاشته‌های گوناگونی وجود دارد. کتاب‌هایی که به کارکرد عقل در تفسیر پرداخته‌اند، عبارت‌اند از: آسیب‌شناسی جریان‌های تفسیری (اسعدی و همکاران، ۱۳۹۷) و بررسی مکاتب و روش‌های تفسیری (بابایی، ۱۳۹۸) و کتاب التوحید عند الشیخ ابن تیمیه، (الحیدری، بی‌تا).

در این زمینه، مقالات متعددی نیز نگاشته شده که عبارت‌اند از: ۱) بررسی مبانی فکری سلفیه در معناشناسی صفات خبری با تأکید بر آرای ابن تیمیه (شمس‌الدینی مطلق، ۱۳۹۶)، ۲) بررسی نقد تعارض عقل و نقل در دیدگاه ابن تیمیه (حسین‌زاده و نصرتیان اهور، ۱۳۹۸)، ۳) بررسی و نقد مبانی و اصول فکری ابن تیمیه در تفسیر قرآن (حسین‌زاده و نصرتیان اهور، ۱۳۹۸)، ۴) تحلیل و مقایسه رابطه عقل و نقل از دیدگاه ابن تیمیه و آیت‌الله جوادی آملی (خراسانی و پارسانیا، ۱۳۹۶)، ۵) دیدگاه ابن تیمیه در تعارض عقل صریح و نقل صحیح (ابراهیمیان، ۱۳۹۵)، ۶) بررسی انتقادی رویکرد ابن تیمیه در تفسیر آیات متشابه و رجوع به آرای علامه طباطبایی (اله‌بداشتی و خان‌آبادی، ۱۳۹۸ الف). لیکن تمامی این نگاشته‌ها، اگرچه به اثبات اعتبار عقل پرداخته‌اند، ولی درباره رابطه ظهور لفظی با عقل

تحلیل انتقادی دیدگاه ابن تیمیه درباره کارکرد عقل و نسبت آن با ظهور لفظی...؛ عبادی و همکاران | ۷

سخنی به میان نیاورده‌اند؛ مسئله‌ای که در برداشت صحیح از دیدگاه‌های ابن تیمیه و نقد آن نقش دارد. بر این پایه در این نوشتار، ابتدا دیدگاه ابن تیمیه در مورد منبع بودن عقل و تناقض‌های مبنایی و تفاوت‌های عملکردی ابن تیمیه در تطبیق مصادیق، مورد بحث قرار گرفته است و نیز تلاش شده است تا دیدگاه وی درباره مفهوم ظهور و نسبت عقل با آن ارائه گردد و در نهایت نقدهایی که بر ابن تیمیه از این جهت وارد است از این دریچه تبیین شود.

۱. مفهوم شناسی

۱-۲. عقل در لغت و اصطلاح

مفهوم عقل در لغت: واژه شناسان برای عقل، سه معنا در نظر گرفته‌اند:

۱. قوه‌ای که زمینه‌ساز پذیرش علم است؛ (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۷۷ و ۵۷۸) از این معنا، با تعبیرهای گوناگونی یاد شده؛ همچون: قدرت تمیزی که انسان را از حیوان متمایز می‌کند. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۱۱، ص ۴۶۰ و ۴۵۹ و ۴۵۸) و یا نور روحانی‌ای که نفس انسان به وسیله آن، علوم ضروری و نظری را درک می‌کند. (الزَّیْدی، ۱۳۸۵: ج ۳۰، ص ۲۰ و ۱۹؛ الفیروزآبادی، ۱۴۲۶: ص ۱۰۳۴ و ۱۰۳۳) و یا چیزی که به وسیله آن، استدلال و تفکر صورت می‌گیرد و حَسَن از قبیح و حق از باطل، بازشناسی می‌شود. (حسین یوسف و سعیدی، ۱۴۱۰: ج ۱، ص ۱۳۹)

۲. علمی که محصول آن قوه است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ص ۵۷۸ و ۵۷۷) (حسین یوسف و سعیدی، ۱۴۱۰: ج ۱، ص ۱۳۹) مانند علم به صفات اشیاء مثل حسن و قبح و کمال و نقصان آن‌ها و نیز امساک از قبیح. (حسین یوسف و سعیدی، ۱۴۱۰: ص ۱، ص ۱۳۹).

۳. از نظر ابن فارس، عقل چیزی است که عاقل را از نکوهش، در گفتار و کردار، حفظ می‌کند. (ابن فارس، ۱۳۹۹: ج ۴، ص ۷۱ و ۷۰) این تعریف، جامع دو تعریف پیش گفته است؛ اما هر جا در قرآن، کافران به بی‌عقلی توصیف شده‌اند، مقصود معنای دوم و هر جا تکلیف از بنده رفع شده، مقصود معنای اول است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ص ۵۷۸ و

مفهوم عقل در اصطلاح: برای عقل در اصطلاح، سه معنای کلی ذکر شده است:

۱. موجود مجرد خارج از نفس (علی دوست، ۱۳۹۵: ص ۲۹) و یا صادر اول از باری تعالی (التهاونی، ۱۹۹۶: ج ۲، ص ۱۹۵)

۲. قوه مدرکه‌ای که با آن، حقایق عینی مثل وجود خدا، روح و... و اصول ارزشی مربوط به حیات انسانی، مثل حسن عدل و قبح ظلم، درک می‌شود. (اسعدی و همکاران، ۱۳۹۷: ج ۱، ص ۸۸) یا قوه‌ای که انسان به وسیله آن، بین صلاح و فساد و حق و باطل و صدق و کذب فرق می‌گذارد و نیز نوری که به وسیله آن، معقولات، ظهور پیدا می‌کنند. (الغزالی، ۱۴۱۳: ص ۲۰؛ طباطبایی، بی‌تا: ج ۱، ص ۴۰۵؛ طباطبایی، بی‌تا: ج ۱۵، ص ۱۲۲)

۳. برخی، عقل را ادراک و فهم کامل اشیاء دانسته‌اند (طباطبایی، بی‌تا: ج ۱، ص ۱۲۲) و غزالی، عقل را ادراک برخی علوم ضروری؛ مثل محال بودن محالات دانسته است. (الغزالی، ۱۴۱۳: ص ۲۰)

دو تعریف اخیر، شباهت زیادی به معانی لغوی عقل دارد. تعریف اول، در فلسفه کاربرد دارد و محل بحث نیست. تعریف دوم، بر اساس کاربرد اسمی واژه عقل بوده و نام یک قوه در انسان است و محل بحث نیست؛ ولی تعریف سوم، ناظر به کاربرد مصدری واژه عقل بوده و به معنای آگاهی یافتن است که محل بحث است؛ ولی اختلاف درباره اعتبار ادراکات عقل و تقسیمات آن - مثل عقل ابزاری و منبعی در تفسیر - است که مربوط به معنای سوم است.

مفهوم عقل از نظر ابن تیمیه: وی برای عقل، چند معنا مطرح کرده است:

۱- عقل برخلاف دیدگاه فیلسوفان که آن را جوهری قائم به نفس می‌دانند عرضی است. (ابن تیمیه، ۱۴۰۶: ج ۸، ص ۱۹) و عرضی بودن آن در روایات تأیید شده است (ابن تیمیه، ۱۴۰۶: ج ۸، ص ۱۷).

۲- عقل موجودی غریزی و فطری در وجود انسان است که خداوند به انسان بخشیده تا به وسیله آن بیاموزد و عمل کند. بر این اساس عقل، اکتسابی نیست که پس از ولادت به

تحلیل انتقادی دیدگاه ابن تیمیه درباره کارکرد عقل و نسبت آن با ظهور لفظی...؛ عبادی و همکاران | ۹

دست می‌آید. این معنای عقل، مورد تأیید احمد بن حنبل و حارث محاسبی است. (ابن تیمیه، ۱۴۰۵: ص ۱۰۱؛ ابن تیمیه، ۱۴۲۵: ج ۹، ص ۲۸۷؛ ابن تیمیه، بی‌تا: ص ۲۷۶)

۳- عقل مثل قوه بینایی است که بدون نور، قدرت درک ندارد. عقل نیز بدون پیامبران، نمی‌تواند درک درستی داشته باشد. درعین حال اگر به‌طور کل کنار گذاشته شود، افعال و اقوال ما حیوانی می‌شود؛ بنابراین آنچه بدون عقل به دست آید، ناقص و باطل است. پیامبران مطالبی را گفته‌اند که عقل از درک آن عاجز است ولی مطلبی را ارائه نکرده‌اند که نادرستی و محال بودن آن، با عقل ثابت شود؛ اما برخی درباره عقل زیاده‌روی کرده‌اند و به‌وسیله آن با آنچه پیامبران ارائه کرده‌اند، معارضه نموده‌اند (ابن تیمیه، ۱۴۲۵: ج ۳، ص ۳۳۹).

۴- علمی که به‌وسیله غریزه، حاصل می‌شود (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۹، ص ۲۱؛ ابن تیمیه، ۱۴۲۵: ج ۹، ص ۳۰۵).

۵- عقل به معنای عمل برخاسته از علم است که برای جلب منفعت و دفع ضرر است و در کلام سلف و ائمه نیز تأیید شده است و نزد آنان، بیشتر عقل به این معنا استعمال می‌شود و روایاتی که در فضیلت عقل آمده، باید بر این معنا حمل شود (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۹، ص ۲۱؛ ابن تیمیه، ۱۴۲۵: ج ۹، ص ۳۰۵)، هر چند علم، شامل علم به مآثور نیز می‌شود (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۹، ص ۲۱).

در هر حال مراد از عقل در این پژوهش، همان قوه‌ای است که منجر به علم می‌شود و ابن تیمیه از آن به غریزه تعبیر کرده اما عمل به مقتضای عقل و همچنین علم حاصل از غریزه، در اینجا مقصود نیست.

۲-۲. تبیین مفهوم ظهور در لغت و اصطلاح

ظهور در لغت به معنای وضوح است. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۴، ص ۵۲۰؛ التهاونی، ۱۹۹۶: ج ۱، ص ۱۶۶۹؛ حسین یوسف و سعیدی، ۱۴۱۰: ج ۲، ص ۶۶۹) و در اصطلاح، عبارت از حمل لفظ بر معنایی است که در نظر عقلای اهل زبان، رجحان داشته باشد، هر چند در مقام استعمال، خلاف آن محتمل است. بر این اساس، اهل زبان به معنای ظاهر تمسک کرده و

معنای خلاف ظاهر را نادیده می گیرند. (سبحانی، بی تا: ص ۲۸) برخی نیز گفته اند: ظهور به معنای دلالت لفظ بر مراد متکلم است؛ به گونه ای که از کلام، مراد قطعی یا ظنی متکلم به دست آید و مادامی که متکلم از تکلم فارغ نشده باشد، می تواند قرینه متصله بیاورد؛ هرچند قرائن منفصله نیز ظهور جدیدی ایجاد می کند. در این صورت، آن ظهور اولی از روی مسامحه، ظهور نامیده می شود و ظهور واقعی، همان ظهور ثانوی است. (المظفر، بی تا: ج ۲، ص ۱۴۶ و ۱۴۵) از ابن تیمیه تعریفی برای ظهور یافت نشد. در هر صورت مقصود از ظهور، همانی است که نزد اصولی ها مطرح است.

۲. یافته ها و تحلیل انتقادی

در این قسمت نخست به یافته های تحقیق از آثار ابن تیمیه پرداخته و سپس به تحلیل انتقادی آن ها اقدام می شود:

۳-۱. کارکرد دلیل عقلی در تفسیر قرآن از نظر ابن تیمیه

ابن تیمیه در موارد گوناگون برای عقل قطعی و حتی ظنی (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۱، ص ۱۳۷) اعتبار قائل شده است. اکنون به نشانه هایی اشاره می شود که دلالت دارند ابن تیمیه، به منبع بودن عقل اعتقاد دارد. یکی از صریح ترین دفاع های ابن تیمیه از عقل این است که تعارضی بین عقل ضروری صحیح با نص، نمی بیند و با استناد به آیات قرآن، اثبات می کند مخالفان پیامبران نسبت به سمع و نیز عقل، پذیرش ندارند. بر این اساس موافقان پیامبران، طرفدار عقل صحیح و ضروری هستند و نه مخالفان آنان. وی همچون مفسران عقل گرا، عقل قطعی را به عنوان معیار، قبول دارد و مقصود وی از عقل صحیح باین، همان عقل قطعی است که آن را بدون توضیح، بارها، تکرار کرده است چون در یکجا، تصریح می کند که مقصود از عقل صحیح باین، عقلی است که در آن شکی نباشد (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۱، ص ۱۳۳) و در جای دیگر برهان را به دلیل استفاده قرآن از آن و نیز علم آور بودن، معتبر می داند (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۷، ص ۳۶۲).

وی مخالفتی بین عقل صریح و نقل صحیح پیدا نکرده است؛ و مدعی است: هر

تحلیل انتقادی دیدگاه ابن تیمیه درباره کارکرد عقل و نسبت آن با ظهور لفظی...؛ عبادی و همکاران | ۱۱

آنچه عقل صریح به آن حکم می‌کند، نقل صحیح هم به آن حکم می‌کند و هر کس با نقل صحیح مخالفت کند، با عقل صریح نیز مخالفت می‌کند (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۱، ص ۱۰۰)، گفته شد که مقصود وی از عقل صریح، همان عقلی قطعی است.

درجایی دیگر مدعی است: در صورت تعارض بین عقل ظنی و نقل ظنی، چنانچه مرجحی برای عقل ظنی یافت شود، بر نقل ظنی مقدم است. (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۱، ص ۱۳۷ و ۸۶) او در این ادعا، مفسران عقل گرا را پشت سر گذاشته است؛ چراکه علامه طباطبایی مفسر بزرگ عقل گرا، عقل ظنی را معتبر نمی‌داند (طباطبایی، بی‌تا: ج ۱۸، ص ۱۵۸؛ طباطبایی، بی‌تا: ج ۱۳، ص ۹۴).

وی شواهد قرآنی را نشانگر اعتبار عقل، مستقل از شرع دانسته و به آیاتی_ همچون: (۱) «إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا» (مریم ۴۲)، (۲) «وَإِبْرَاهِيمَ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (عنکبوت ۱۶)، استناد کرده است و سپس می‌گوید: قرآن، عقل و حسن و قبح عقلی را تأیید کرده است؛ چراکه اگر از نظر عقلی، حسن توحید و قبح شرک معلوم نبود، مدح و ذم مردم معنا نداشت؛ چون هنوز حکم الهی به آنان نرسیده بود. علاوه بر این در موارد گوناگون در قرآن، با دلایل عقلی، قبح شرک و حسن توحید تبیین شده است. همانند آیات: (۱) «سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ» (مومنون ۸۵)، (۲) «قُلْ لِمَنِ الْأَرْضُ وَمَنْ فِيهَا إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (مومنون ۸۶) (ابن تیمیه، ۱۴۲۵: ج ۱۱، ص ۵۸۳ تا ۵۷۹)، این نشان می‌دهد که وی برای حسن و قبح، اعتبار ذاتی قائل است البته مبحث حسن و قبح عقلی، جوانبی دارد که ابن تیمیه، بیان نکرده است، اما همین مقدار می‌تواند دلیلی برای اعتبار عقل توسط وی شمرده شود.

در هر حال، دیدگاه ابن تیمیه در دو زمینه قابل ارزیابی است: ۱- آیا ابن تیمیه، در مقام نظریه پردازی و مباحث و تئوریک، عقل را حجت می‌داند؟ ۲- وی در مقام تطبیق نظریه و در مقام تفسیر آیات قرآن، چه اندازه، برای عقل، اهتمام قائل است؟

۳-۱-۱. دیدگاه ابن تیمیه درباره کارکرد عقل در مقام نظریه پردازی

چنانکه گفته شد، هرچند ابن تیمیه از حجیت و منبع بودن عقل دفاع کرده است ولی با بررسی بیشتر سخنان وی، تناقض‌هایی در گفتار وی روشن می‌شود. به عنوان نمونه، علی‌رغم ادعای وی نسبت به اعتبار برهان، مدعی می‌شود که نقیض سخن پیامبر (ص)، باطل است؛ چه آن را امر عقلی یا برهانی و یا آن را عرفان و فلسفه بنامند. چون به خبر پیامبر (ص)، علم یقینی است، پس نقیض آن، باطل است (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۵، ص ۲۵۵). درحالی که برهان، مفید قطع است و ابن تیمیه در گذشته، عقل قطعی را پذیرفته است و قطع به نقیضین، ممکن نیست. به علاوه ابن تیمیه نسبت به احتمال ضعف دلالت و سند، اشاره‌ای نمی‌کند بلکه فقط برهان را مردود می‌شمارد.

ابن تیمیه، از این که افرادی دیدگاه‌های عقلی خود را اصل و آموزه‌های وحیانی را فرع قرار دهند، نگران است. (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۱، ص ۵) وی عقل قطعی را استثنا نکرده است.

ابن تیمیه به تدریج دایره عقل را کوچک کرده و عقل ضروری را قبول و عقل نظری را بدون استثناء نمودن عقل نظری قطعی رد می‌کند (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۱، ص ۱۴۶) گویا فراموش کرده عقل قطعی و حتی عقل ظنی را حجت دانسته بود. وی، مفسر بودن عقل برای شرع را به دلیل این که موجب اختلاف مردم می‌شود، مردود شمرده است. (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۱، ص ۱۴۷ و ۱۴۶) این انکار، حتی عقل ابزاری را که مورد مناقشه نیست؛ در برمی‌گیرد. ابن تیمیه در این راستا، هرگونه نقش برای عقل ابزاری در تفسیر قرآن را نادرست می‌شمارد و مدعی می‌شود: باید به قرآن و احادیثی که به صورت موثق از پیامبر (ص) رسیده، بدون هرگونه تفسیر، توصیف و یا تشبیه، ایمان بیاوریم و هر کس آن را تفسیر کند، از سیره پیامبر (ص) خارج شده است. (اله - بداشتی، ۱۳۹۱: ص ۱۲۲ و ۱۲۱) در جای دیگر، ابن تیمیه برخلاف نص قرآن، تفسیر قرآن با عقل را نادرست پنداشته و عقل ابزاری را نیز مستثنی ننموده است. وی با صراحت در تعارض عقل قطعی با ظهور، نقل را مقدم می‌کند (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۱،

ص ۱۴۶).

وی از تفسیر قرآن با علوم عقلی گریزان است و دیدگاه او درباره علوم عقلی، نشان دیگر مخالفت او با عقل گرایی است. وی علیرغم ادعای اعتبار عقل قطعی، فلسفه را به طور کامل مردود می شمارد و تفاوتی بین قطع و ظن نمی گذارد (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۱، ص ۱۴۷ و ۱۴۶). وی نقشی برای برهان های فلسفی در تفسیر قائل نیست. از دیدگاه وی، استناد به عقل برای فلسفه، نادرست و کفر است، هر چند برای رد مطالب فلسفی از طرح مباحث عقلی خودداری کرده است و به جدل و اتهام، متوسل شده است (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۱، ص ۲۰۹ و ۲۰۸). گویا جدل حجت و عقل برهانی حجت نیست. وی فلسفه را با ادعای مخالفت با عقل فطری مردم عادی رد می کند. همچنان که در مورد استدلال های متقن فلاسفه در نفی جسمانیت عرش الهی چنین کرده است. (اله بداشتی و خان آبادی، ۱۳۹۸ ب: ص ۲۰۱)

وی علم کلام را بدون استثناء و به دلیل این که گاه قطعی و حتی ظنی نیست، مردود می شمارد و اختلاف متکلمان را دلیل بر آن ذکر می کند (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۱، ص ۲۰۸ و ۹۸ و ۵۳ و ۴۶)، درحالی که حتی در علوم نقلی نیز اختلاف وجود دارد. حتی در گفته های ابن تیمیه، اختلاف زیادی وجود دارد و گاه با یقین، فاصله زیادی دارد. (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۱، ص ۵) ابن تیمیه، معتقد است بر اساس ظاهر آیات و روایات، خداوند، مکان و جهت دارد؛ پس، باید از تأویل این گونه آیات به زبان اهل فلسفه و معتزله، دوری کرد (اله بداشتی و خان آبادی، ۱۳۹۸ ب: ص ۱۹۹). وی در مواجهه با علوم عقلی، تفاوتی بین قطع و ظن قائل نشده است. او فلسفه را با اتهام مجوس و یونانی بودن (اله بداشتی و خان آبادی، ۱۳۹۸ ب: ص ۲۰۵) و یا فقط بر اساس منقولات رد می کند (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۱، ص ۵). درنهایت هرچند گاهی ابن تیمیه در بحث مبنایی و تئوریک از عقل دفاع نموده اما معیار حق را بیشتر، ظواهر و معانی لغوی و سیره سلف قرار داده است

۳-۱-۲. دیدگاه ابن تیمیه درباره کارکرد عقل در مقام تطبیق نظریه و در

تفسیر قرآن

اگرچه، طی مباحث گذشته با پاره‌ای از تناقض‌گویی‌های ابن تیمیه در اعتبار عقل، آشنا شدیم، در ادامه عملکرد او را در مقام تطبیق نظریه و تفسیر آیات قرآن پی می‌گیریم.

با بررسی کتاب‌های ابن تیمیه می‌توان گفت: همان‌گونه که وی گرفتار تناقض در مبنا و در حجیت عقل شده است، در عمل و هنگام مواجهه مستقیم با مصادیق آیات نیز متفاوت عمل کرده است؛ ابن تیمیه، همان‌گونه که گذشت، در مقام نظر، عقل ابزاری را در تفسیر محدود کرده بود در مقام تفسیر آیات، از عقل منبعی استفاده کرده است، درحالی که کسانی که برای عقل منبعی در تفسیر، اعتبار قائل هستند؛ عقل ابزاری را به‌طریق‌اولی پذیرا هستند. وی در تفسیر آیه «وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ» (ملک ۱۰)، توضیح می‌دهد که مشرکان گفتند: «لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ» (فصلت ۲۶). مشرکان با این کار، خلاف عقل عمل کردند؛ چون در دین شرک آمیز آنان، وعیدی نسبت به مخالفت با شرک نیست ولی در دین الهی، چنین وعیدی وجود دارد؛ پس عقل می‌گوید که آن‌ها از دستورهای پیامبران اطاعت کنند (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۱، ص ۱۲) مشخص است که این تفسیر، محصول عقل منبعی است.

ابن تیمیه، در تفسیر صفات خداوند، تفسیرهای خلاف عقل دارد. به‌عنوان مثال؛ خداوند را دارای حدودمرز دانسته است (ابن تیمیه، ۱۴۲۶، ج ۳، ص ۴۲) درحالی که چنین صفتی برخلاف عقل است؛ چگونه ممکن است در مقام تطبیق و مصداق، واجب‌الوجود را محدود فرض کرد و در ادعا، عقل گرا بود. از سویی دیگر چون این صفت در آیات و روایات نیامده، این برداشت، برخلاف مبنای خودش است که معتقد است؛ باید برای شناخت صفات خدا به نقل مراجعه کرد و گرنه صفات خداوند، قابل فهم نیستند (ابن تیمیه، ۱۴۲۵، ج ۴، ص ۷).

تحلیل انتقادی دیدگاه ابن تیمیه درباره کارکرد عقل و نسبت آن با ظهور لفظی...؛ عبادی و همکاران | ۱۵

ابن تیمیه درجایی که بهانه تعارض عقل و نقل وجود ندارد، نیز عقل را کنار گذاشته و صفت محدودیت را که پشتوانه نقلی ندارد، بر خدا حمل می‌کند. گویا این ابن تیمیه، همان ابن تیمیه مدعی اعتبار عقل نیست. چون، وی برخلاف حکم عقل، برای خداوند تحیز قائل شده است و آن را از امور ذاتی خداوند برمی‌شمرد (ابن تیمیه، ۱۴۲۶: ج ۳، ص ۱۵)، درحالی که براهین روشن عقلی، بر نفی تحیز و جسمانیت خداوند، دلالت دارند.

ابن تیمیه، به واسطه علاقه به سلف و میل به ظاهرگرایی، برهان‌های عقلی را نادیده گرفته است حتی، معانی مجازی متعارف نزد عقلا را که مؤید برهان است را نپذیرفته است و خداوند را در مکانی به نام عرش فرض کرده است (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۶، ص ۳۶۶)، درحالی که الفاظی نظیر فوق، نزول و صعود برای خداوند، جنبه حقیقی ندارند؛ بلکه این الفاظ، جنبه اعتباری و معنوی دارند و دلالت دارند که جهانی بالاتر از این جهان خاکی، وجود دارد و تمامی برکت‌ها از آنجا نازل می‌شود و گرنه خداوند، با توجه به آیه «فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ» (بقره ۱۱۵) جهت ندارد. (باغچیقی، ۱۳۹۷: ص ۴۸).

دراین باره، ابن تیمیه، حاضر شده باهدف گریز از برهان و دفاع از ظاهر، برخلاف قواعد عرب عمل کند. به‌عنوان نمونه، «لن» را برای نفی ابد ندانسته (شریفی راد، اعرابی و ناصح، ۱۳۹۵: ص ۱۸) و نیز مدعی هست حروف جر به‌جای یکدیگر قرار نمی‌گیرند (شریفی راد و همکاران، ۱۳۹۵: ص ۲۰) و ادعا کرده است لقاء، به معنای دیدن با چشم است. (شریفی راد و همکاران، ۱۳۹۵: ص ۲۱) حتی آیه «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى» (طه ۵) را که در قرآن به‌عنوان کنایه آمده، به معنای ظاهری آن، حمل کرده است. (شریفی راد و همکاران، ۱۳۹۵: ص ۲۵) در حالی این کار، برگرفته از قواعد ادبی و بلاغی نیست؛ بلکه برای اثبات ادعاهای خلاف عقل خود، آن‌ها را به وجود آورده است. (شریفی راد و همکاران، ۱۳۹۵: ص ۲۷)

ابن تیمیه برای دفاع از ظاهر آیات، همه صفات خبری خداوند و حتی صفات

پیامبران مثل کلمه الله برای عیسی (ع) را محکم می‌داند (الحیدری، بی‌تا: ص ۲۹۴) ولی برای محکم بودن آیات صفات خداوند، هیچ دلیلی ذکر نکرده است (الحیدری، بی‌تا: ص ۲۹۶). ادعایی که نقش عقل را در تفسیر صفات، نادیده می‌گیرد و از طرف دیگر اگر این آیات محکم بودند، چه نیازی به قید بلا تکلیف دارند، همان قیدی که ابن تیمیه به این صفات اضافه نموده است (الحیدری، بی‌تا: ص ۲۹۷).

او حتی در اثبات تفسیرهای خلاف عقل، روایات متضاد با ظاهر را دروغ معرفی نموده است (ابن تیمیه، ۱۴۱۱: ج ۱، ص ۵)؛ و نه تنها در تعارض عقل و نقل از عقل، دفاع نکرده است؛ بلکه، در صورت تطابق عقل و نقل نیز، هر دو را مردود شمرده تا دیدگاه خلاف عقل را به ثمر بنشاند.

۲-۳. نسبت عقل با ظهور از نظر ابن تیمیه

اصولیان دلیل حجیت ظواهر را بنای عقلا دانسته‌اند؛ زیرا در خطاب‌هایی که بین عقلا جاری است، به ظاهر کلام توجه می‌کنند و به احتمال خلاف ظاهر، اعتنایی نمی‌شود (المظفر، بی‌تا: ج ۱، ص ۳۱) (سبحانی، بی‌تا: ص ۱۵۶) و شارع، رئیس عقلا است و از روش آنان خارج نمی‌شود (المظفر، بی‌تا: ج ۲، ص ۱۴۷)؛ فاضل لنکرانی، ۱۳۸۱: ج ۱، ص ۵۲۸)، دلیل دیگر برای حجیت ظواهر، روایاتی است که مردم را به قرآن ارجاع می‌دهند (المظفر، بی‌تا: ج ۲، ص ۱۵۷ و ۱۴۶).

یکی از مبانی بحث تعارض عقل و نقل، چگونگی شکل‌گیری ظهور و نقش عقل در شکل‌گیری آن است. البته، عقل ظنی، خارج از بحث است؛ زیرا عقل‌گرایان برای آن، حجیتی قائل نیستند. پس محل بحث، عقل قطعی است. عقل قطعی به دو دسته تقسیم می‌شود: ۱. عقل قطعی بدیهی، ۲. عقل قطعی نظری. بعید است نقش عقل قطعی بدیهی در شکل‌گیری ظهور، قابل انکار باشد؛ چون دلیل حجیت ظواهر، بنای عقلا است و عقلای عالم وقتی سخنی را می‌شنوند، خواه ناخواه به بدیهیات عقلی، مثل، امتناع اجتماع نقیضین و مانند آن، توجه می‌کنند. این فرایند ناخواسته در ذهن شنونده اتفاق می‌افتد و در شکل‌گیری ظهور تأثیر می‌گذارد. هرچند برخی، اتکای ظهورهای

تحلیل انتقادی دیدگاه ابن تیمیه درباره کارکرد عقل و نسبت آن با ظهور لفظی...؛ عبادی و همکاران | ۱۷

قرآن به معرفت‌های بدیهی و برهان‌های عقلی آشکار را نیز منکر شده‌اند و چنین اتکایی را مستلزم نقص دلالتی قرآن و منافای با نور بودن آن دانسته‌اند (میرعرب، ۱۳۹۸: ص ۱۲۶). از سوی دیگر محل نزاع، عقل نظری است و نه عقل بدیهی. بر این اساس بحث ما این است که آیا عقل قطعی نظری، در فرایند شکل‌گیری ظهور مؤثر است یا خیر؟ چنانچه مؤثر باشد، ظهور با عقل قطعی نظری تعارضی نخواهد داشت؛ زیرا عقل از مبانی شکل‌گیری ظهور خواهد بود.

نکته قابل تأمل این است که محل بحث ما، ظهور در نقل‌های غیر معتبر نیست تا برخی خورده بگیرند که اگر مدرکات عقل، قرینه فهم قرآن باشد، پس باید بتواند قرینه ظواهر کتاب‌های آسمانی تحریف شده دیگر هم باشد و بر این اساس، باید بتوان کشتی گرفتن یعقوب با خداوند را به تأویل برد (میرعرب، ۱۳۹۸: ص ۱۳۱).

همچنین محل بحث، ظهور در کلام عادی بشر نیست؛ زیرا سخن افراد عادی آن‌قدر عمیق نیست تا استنتاج‌های عقل نظری در آن لحاظ شده باشد؛ بنابراین نمی‌توان نقشی برای عقل نظری در شکل‌گیری آن‌ها تصور کرد. درواقع نه‌گوینده این استنتاج‌ها را در کلام خویش لحاظ می‌کند و نه شنونده چنین توقعی دارد. برخلاف کلام دانشمندان که مطالب عمیقی را می‌دانند که دیگران نمی‌دانند. آن‌ها هنگام سخن گفتن، استنتاج‌های عقل نظری را نیز در کلامشان لحاظ می‌کنند و مخاطبان خاص آنان نیز باید به آن توجه کنند. به عنوان نمونه، اگر سخنی از دانشمندی مثل بوعلی سینا صادر شود که از زمان خودش جلوتر بود؛ هرچند مخاطبان عصر صدور، از عمق و آن، غافل باشند ولی به مرور زمان و با پیشرفت علم می‌توان مقصود وی را با کمک عقل نظری، به دست آورد؛ به عبارت دیگر در اینجا، استنتاج‌های عقل نظری قطعی که توسط مخاطب به دست آمده، در شکل‌گیری ظهور کلام مؤثر است؛ و از قضا در چنین جایی، بنای عقلا این است که عقل نظری را در فهم ظاهر، دخالت می‌دهند. پس عقل نظری قطعی می‌تواند در شکل‌گیری ظهورهای کلام، نقش داشته باشد، این همان نکته‌ای است که مغفول واقع شده است.

همین بحث در مورد کلام خداوند به عنوان عالم مطلق نیز صادق است؛ چون، سند آن قطعی است و گوینده آن دارای علم بی‌نهایت است او، مطالب خارج از وهم مخاطب عصر نزول را در قالب ساده برای تقریب به ذهن مخاطبان بیان کرده است. چنین کلامی هرچند در ۱۴۰۰ سال قبل نازل شده؛ اما نمی‌توان نقش عقل قطعی نظری در شکل‌گیری ظهور کلام را نادیده گرفت؛ چراکه رئیس عقلا است؛ پس نمی‌توان، هنگام برداشت از ظاهر، به عقل قطعی بی‌توجه بود؛ به عبارت دیگر آنچه قرآن درباره صفات خبری و غیر آن بیان کرده با برهان‌های عقلی مطابق است و آن‌ها در شکل‌گیری ظهور قرآن، نقش دارند. در نتیجه هنگام تفسیر، نمی‌توان از آن‌ها غفلت کرد؛ و طبیعی است که برای همه، قابل فهم نباشد.

برخی نویسندگان مدعی شده‌اند هر آشنای با زبان عربی نه تنها معنای ظاهر قرآن بلکه اسرار قرآن را نیز می‌تواند بفهمد (میرعرب، ۱۳۹۸: ص ۱۲۱)، در پاسخ باید گفت که این سخن، هم راستای با دیدگاه ابن تیمیه و نادرست است چون تعارضی بین عقل قطعی نظری با ظواهر قرآن تصور نمی‌شود؛ و ظهور پدیده‌ای جدای از عقل قطعی نیست. هرچند سلف غیر معصوم که ابن تیمیه از آن‌ها پیروی می‌کند، نتوانسته باشند عمق کلام را دریابند. همچنان که دیدگاه علامه طباطبایی تأییدکننده مدعای ماست چون ایشان معتقد است: مطالب قرآن عمیق است و خداوند به دلیل نبود الفاظ مناسب برای معانی بلند فرامادی، از الفاظ عادی بشری استفاده کرده است و نباید برای فهم قرآن، به معانی و مصادیق مأنوس در ذهن کفایت کرد (طباطبایی، بی‌تا: ج ۱، ص ۹ تا ۱۴). به نظر می‌رسد این مدعی و نیز ابن تیمیه، به این نکته توجه نکرده‌اند و ابن تیمیه به همین دلیل، گرفتار تناقض در نظر و تطبیق شده است.

پس باید در تعریف ظهور تجدیدنظر گردد و گسترده‌تر دیده شود. در ادامه بحث، همان نویسنده محترم می‌گوید: عقل نمی‌تواند همچون «یرمی» در «رایت اسداً یرمی»، قرینه پیوسته برای فهم قرآن باشد، چراکه اولین مخاطبان باید منتظر باشند تا این که در سال‌های بعد فیلسوفان، ابهام آیه را برطرف کنند (میرعرب، ۱۳۹۸: ص

تحلیل انتقادی دیدگاه ابن تیمیه درباره کارکرد عقل و نسبت آن با ظهور لفظی...؛ عبادی و همکاران | ۱۹

۱۲۸). در پاسخ باید گفت: گوینده محترم، بین سخنان عالمانه با سخنان عادی بشر، تفاوتی قائل نشده است. درحالی که بنای عقلا این گونه است که با سخنان علمی بشری نیز، همانند سخنان عادی و بر اساس ظهورهای اولیه رفتار نمی شود؛ بلکه پس از بررسی های عمیق و نشستن در محضر استاد، ظهور شکل می گیرد و هرگونه برداشتی خارج از این روش، اعتراض عقلا را در پی خواهد داشت؛ همان گونه که ادبیات و دیگر علوم در شکل گیری ظهورها، مؤثر است؛ پس چرا عقل در شکل گیری آنها، مؤثر نباشد؟

بر این اساس، ظهورها در آیات متشابه، بعد از مراجعه به آیات محکم و روایات و ملاحظه عقل نظری منبعی شکل می گیرد. (بدیهی و ابزاری مورد اختلاف نیست) درواقع این نکته می تواند ریشه اختلاف عقل گرایان با افرادی همچون ابن تیمیه باشد؛ اما اگر الفاظ در متشابهات، به دلیل بیان مطالب فرا مادی، گنجایش بایسته، برای فهماندن منظور خدا را ندارد و نازل کننده قرآن نیز تأکید کرده که بایسته است همگان برای فهم آن آیات به اهل بیت (ع) مراجعه کنند و این دو از یکدیگر هرگز جدا نمی شوند و از سویی دیگر، عقل را حجت باطنی قرار داده، آیا بازهم بایسته است قواعد ظهور کلام عادی بشر در آن جاری شود؟ ضمن این که روایات درباره وجود بطن های گوناگون آیات قرآن و نیز خطر تمسک به قرآن بدون اهل بیت (ع)، بسیار است.

همان نویسنده در ادامه می گوید: نور بودن قرآن را به معنای بی نیازی ظواهر قرآن از علوم عقلی دانسته اند (میرعرب، ۱۳۹۸: ص ۱۳۰). در پاسخ ایشان باید گفت که نباید از نقش عقل نظری در شکل گیری ظهور غفلت نمود. ضمن این که منابع تفسیر همچون عقل و اهل بیت (ع)، همانند چشم، سبب دریافت کامل نور قرآن هستند. حال اگر افرادی همچون ابن تیمیه، توصیه خداوند به اهل بیت (ع) و عقل به عنوان حجت باطنی در فهم صحیح قرآن نادیده گرفته شود، چه کسی مقصر فهم ناصحیح از قرآن خواهد بود؟

از سوی دیگر، همان گونه که اگر خودمان با حجاب عقل‌گریزی مانع رسیدن نور باشیم، اشکالی بر منبع نور وارد نخواهد بود؛ همین گونه اگر از عقل بدیهی قطعی در درک قرآن استفاده نشود، موجب اشتباه در برداشت از قرآن خواهد شد و این، منافاتی با نور بودن قرآن ندارد. بر این اساس با کدام حجت، می‌توان بین انواع عقل قطعی، تفاوت قائل شد.

بنا بر مطالب پیش گفته، ادعای مرحوم مظفر نیز در شکل‌گیری ظهور در زمان پایان یافتن کلام گوینده، (المظفر، بی تا: ج ۲، ص ۱۴۵) صحیح نخواهد بود و همچنین هیچ تعارضی بین ظواهر آیات متشابه با عقل نظری منبعی قطعی، وجود نخواهد داشت و عقل؛ اعم از عقل بدیهی که محل اختلاف نیست و عقل نظری منبعی که محل اختلاف است، مقوم ظهور خواهد بود. پس ظاهرگرایی، عین عقل‌گرایی است؛ و عقل‌گرایی، عین ظاهرگرایی است. این دو تعارضی ندارند تا ابن تیمیه در عمل مجبور شود برای دفاع از ظواهر، عقل قطعی برهانی را نادیده بگیرد. درواقع ریشه تناقض‌های ابن تیمیه و دیگر عقل‌گريزان، بی توجهی به این مطلب است که تاکنون، ناگفته مانده است.

نکته دیگر این که: بیشتر اصولیان، ظواهر را ظنی می‌دانند ولی آقای سبحانی، آن را قطعی می‌شمارد؛ چون عقلا در دادگاه و ... به ظواهر احتجاج می‌کنند (سبحانی، بی تا: ص ۱۵۸). ایشان فرق ظاهر و نص را در این می‌داند که ظاهر، در صورت وجود قرینه، تأویل پذیر است؛ برخلاف نص که تأویل پذیر نیست و هرگونه تأویلی در آن، مستلزم تناقض در کلام می‌شود. (سبحانی، ۱۴۲۰: ص ۱۵۹ و ۱۵۸) بر این اساس می‌توان گفت که ظهور برخاسته از عقل قطعی، موجب قطع خواهد شد؛ و قطع حجیت ذاتی دارد و تعارض بین عقل قطعی با ظاهر معتبر، تعارض بین قطع با قطع خواهد بود که تحقق آن محال است، پس در صورتی که اگر عقل قطعی در شکل‌گیری ظهور مؤثر باشد، چنین تعارضی پیش نخواهد آمد.

و دیگر آن که: فاصله زمانی بین نزول آیات و تحقق عقل قطعی، مشکل ساز

تحلیل انتقادی دیدگاه ابن تیمیه درباره کارکرد عقل و نسبت آن با ظهور لفظی...؛ عبادی و همکاران | ۲۱

نیست. مؤید این سخن آن که اصولی‌ها برای ظهور، علامت‌هایی را ذکر کرده‌اند. یکی از آن‌ها وجود قرینه عام یا خاص بر اراده معنا است. آنان این قرینه، چه متصل و یا منفصل باشد را برای فهم معنای مجازی یا معانی لفظ مشترک، لازم دانسته و جایز شمرده‌اند (المظفر، بی تا: ج ۲، ص ۱۳۷). بنابراین چه مانعی دارد که عقل نظری منبعی نیز قرینه منفصل باشد هر چند با فاصله زمانی به وجود آمده باشد.

ضمن این که اصولیان جستجوی از قرائن را حتی در محکّمات، ضروری می‌دانند؛ زیرا چه بسا آیاتی از قرآن و روایاتی وجود داشته باشد، مثل ناسخ و مخصص و...؛ که ظهور آیه را متأثر کند (المظفر، بی تا: ج ۲، ص ۱۵۶). در فاصله ۲۳ سال دوران تدریجی نزول قرآن نیز ظهور اولیه برخی آیات، به واسطه نزول آیات مفسر آن‌ها، برای افراد عادی حجیت نداشت؛ اعم از متشابه‌هایی که محکم آن نازل نشده بود و یا محکم‌هایی که آیات مفسر آن (همچون مخصص و...) نازل نشده بود و یا هنوز پیامبر (ص) آن را تفسیر نکرده بود. پس قرینه‌ها می‌توانند با فاصله زمانی قابل توجه شکل بگیرند. حال چرا عقل قطعی که از منابع معرفتی مهم در کنار وحی است، چنانچه با فاصله زمانی محقق شده است، نتواند قرینه فهم ظهور آیات قرآن باشد؟!

کسانی که ظواهر را حجت می‌دانند، نمی‌گویند هر کسی می‌تواند به ظواهر قرآن تمسک جوید؛ هر چند سابقه علمی لازم در این زمینه را نداشته باشد (المظفر، بی تا: ج ۲، ص ۱۵۸ و ۱۵۷)؛ بنابراین بسیاری از ظهورها برای افراد عامی شکل نمی‌گیرد و اینان نمی‌توانند به ظواهر تمسک کنند. البته این موضوع منحصر به قرآن نیست؛ بلکه هر کلامی که معارف عالی داشته باشد، این گونه است که جز متخصص، توان فهم آن را نخواهد داشت. البته چه بسا یک آیه دارای ظهوری باشد که عموم مردم متوجه آن باشند و برای همان آیه، ظهوری دیگر باشد که فقط اهل ذکر آن را درک کنند (المظفر، بی تا: ج ۲، ص ۱۵۹) و یا بعدها توسط عقل نظری کشف شود.

بنا بر مباحث پیش گفته ممکن است آیه‌ای دارای ظهورهای گوناگون در گذشته باشد که همه آن‌ها صحیح و مقصود گوینده عالم مطلق باشد، چنین چیزی مانعی

ندارد؛ همچنان که ظهور ثانویه را اصولیان پذیرفته‌اند (المظفر، بی‌تا: ج ۲، ص ۱۴۶ و ۱۴۵) و برخی، استعمال لفظ مشترک در بیشتر از یک معنا در استعمال واحد را به گونه ای که هر یک از دو معنای مستقل، مراد گوینده باشد؛ را جایز می‌دانند. (سبحانی، بی‌تا: ص ۲۲) پس، چرا در قرآن، ظهورهای متأخر به دست آمده از برهان، ناروا باشد.

سخن پایانی آن که: بنابر مباحث پیش گفته، ابن تیمیه در ادعا عقل گرا ولی در عمل عقل گریز است؛ هرچند در ادعا نیز گرفتار تناقض شده است. یکی از ریشه‌های عقل گریزی او و بسیاری دیگر، بی‌توجهی به نقش عقل، به ویژه عقل نظری قطعی در شکل‌گیری ظهورها است که در صورت لحاظ عقل نظری بدیهی، تعارض عقل قطعی و نقل معتبر، بی‌معنا و غیرقابل تحقق خواهد بود. همان گونه که الفاظ قرآن می‌تواند دارای معانی گوناگون باشد، می‌تواند دارای ظهورهای متعدد باشد؛ یکی، آن معنایی که در ابتدا به ذهن می‌رسد و دیگری آنچه عقل بشر پی‌درپی و به‌مرورزمان، به آن می‌رسد؛ چنان که دفتر تکوین الهی، دارای اسرار فراوانی است و به‌مرور کشف می‌شود، دفتر تدوین الهی نیز همین گونه است. پس برای اثبات ظهورهای حاصل از عقل نظری منبعی در آیات قرآن، نیازی نیست همه ظهورهای شکل گرفته در دوره‌های گوناگون انکار شود. همچنین برای دفاع از ظهورهای گذشته، نیازی به مردود دانستن ظهورهای دیگر، به بهانه دفاع از سلف و... نیست؛ مگر ظهورهایی که مخالفت آن با عقل قطعی اثبات شود و یا متناقض با یکدیگر باشد؛ بنابراین نور بودن قرآن، به معنای بی‌نیازی از چشم عقل نیست و نمی‌توان برای فهم قرآن از علوم گوناگون همچون ادبیات، بلاغت و... استفاده کرد ولی در هنگامه استفاده از علوم عقلی قطعی در شناخت قرآن، مدعی شد که قرآن، از آن‌ها بی‌نیاز است.

نتیجه‌گیری

دستاوردهایی که برای متن حاضر، درباره کارکرد عقل و نسبت آن با ظهور لفظی، در تفسیر قرآن از نظر ابن تیمیه سامان یافته است عبارت است از:

تحلیل انتقادی دیدگاه ابن تیمیه درباره کارکرد عقل و نسبت آن با ظهور لفظی...؛ عبادی و همکاران | ۲۳

(۱) ابن تیمیه، در مقام نظریه پردازی و تئوریک، دچار تناقض شده است؛ چراکه گاه در ادعای عقل گرایی از مفسران عقل گرایی همانند علامه طباطبایی، جلوتر رفته و عقل ظنی را نیز، معتبر دانسته است؛ و گاه، عقل برهانی را مردود دانسته است، به گونه ای که حتی در نفی علوم عقلی (فلسفه و کلام) تفاوتی بین عقل قطعی و ظنی قائل نشده است.

(۲) وی در صحنه عمل و تطبیق نظریه نیز گرفتار تناقض شده است. درحالی که گاه نقش عقل ابزاری را در تفسیر محدود نموده است؛ در هنگام تفسیر از عقل منبعی، استفاده کرده است. وی به بهانه تعارض عقل و نقل، صفاتی را همچون محدودیت و جسمانیت و مکان مندی برای خداوند تصویر کشیده است که خلاف برهان است و حتی، هنگامی که این بهانه، وجود ندارد از حمل نمودن صفات خلاف برهان بر خداوند اجتنابی ندارد. وی بارها، ظاهر گرایی و سلفی گری را بر عقل برهانی، ترجیح داده است.

(۳) ابن تیمیه علی رغم ادعای عقل گرایی، معیار حق را ظواهر و سیره سلف قرار داده و برای دفاع از ظواهر ادعایی آیات، برخلاف قواعد ادبی عمل کرده و هر روایت مخالف را جعلی و همه صفات خبری را محکم پنداشته است.

(۴) غفلت ابن تیمیه و برخی دیگر از نقش عقل در شکل گیری ظهور، از مبنایی ترین اشکال ها بر او و امثال اوست؛ چراکه کلام الهی همانند کلام افراد عادی بشر نیست؛ بلکه همچون سخنان دانشمندی است که مطالب دقیق و عمیقی دارد که مردم عادی زمان صدور، از فهم کامل آن عاجزند و به مرور زمان، به اسرار آن دست می یابند. بر این اساس، نمی توان نقش عقل نظری را در شکل گیری آن ظهورات نادیده گرفت. بنای عقلا در چنین جایی، عقل نظری را در فهم ظاهر دخالت می دهد. پس همه اسرار قرآن برای هر آشنای با زبان عربی قابل درک نیست. از سویی دیگر، چرا علوم ادبی در فهم قرآن مؤثر باشد اما علوم عقلی مؤثر نباشد؟ اشکال ابن تیمیه، بی توجهی به تعریف ظهور است که هرگز به آن نپرداخته است.

(۵) بر این اساس ظهورها در آیات متشابه باید بعد از مراجعه به آیات محکم و ملاحظه

عقل نظری منبعی شکل بگیرد. این نکته، ریشه اختلاف عقل گرایان با ابن تیمیه است. برای همین است که در منابع اسلامی به مرجعیت اهل بیت (ع) برای فهم قرآن تأکید شده و عقل به عنوان حجت باطنی ذکر شده است.

۶) طبق دیدگاه اصولی‌هایی که ظواهر را قطعی می‌دانند، ظهور برخاسته از عقل قطعی، موجب قطع خواهد بود و تعارض قطع با قطع، از دیدگاه عقل ممکن نیست و چنین تعارضی، شکل نخواهد گرفت.

۷) برخلاف نظر برخی اصولی‌ها، زمان شکل‌گیری ظهور، هنگام اتمام سخن نیست؛ چراکه اصولی‌ها قرینه منفصل را نیز در شکل‌گیری ظهور کافی می‌دانند. از سوی دیگر در فاصله ۲۳ سال نزول تدریجی قرآن، ظهور اولیه بسیاری آیات با نزول آیات دیگر تغییر یافت، حال چرا عقل قطعی‌ای که با فاصله زمانی شکل گرفته، نتواند قرینه‌ای برای تشخیص ظهور آیات باشد؟

۸) از سویی دیگر می‌توان برای قرآن، ظهورهای متعدد تدریجی فرض نمود که در صورت عدم تعارض، همه آن‌ها صحیح باشد؛ همچنان که استعمال لفظ در دو معنای مستقل در اصول فقه، جایز است.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Sayyid Mohammad

Baqir Ebadi

Kawous Roohi

Barandaq

Nahleh Gharavi

Naeini

Kazem Qazizadeh

 <http://orcid.org/0000-0001-6392-7485>

 <http://orcid.org/0000-0003-3474-0421>

 <https://orcid.org/0000-0001-7035-3632>

 <http://orcid.org/0000-0001-8742-8533>

منابع

قرآن کریم

ابراهیمیان، فرامرز. (۱۳۹۵). «دیدگاه ابن تیمیه در تعارض عقل صریح و نقل صحیح». سراج منیر. ۲۳ (۶). ۹۵-۱۲۲.

ابن تیمیه، احمد. (۱۴۰۵). *الفرقان بین اولیاء الرحمن و اولیاء الشیطان*. دمشق: مکتبه دار البیان.
ابن تیمیه، احمد. (۱۴۰۶). *منهاج السنه النبویه فی نقض کلام الشیعه القدریه* (ج ۱-۹). چاپ الطبعة: الأولى. جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية.

ابن تیمیه، احمد. (بی تا). *الرد علی المنطقیین*. بیروت: دار المعرفة.
ابن تیمیه، احمد. (۱۴۱۱). *درء تعارض العقل والنقل* (ج ۱-۱۰). چاپ الثانيه. المملكة العربیة السعودية: جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية.

ابن تیمیه، احمد. (۱۴۲۵). *مجموع الفتاوی*. المدینة المنورة - السعودية: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.

ابن تیمیه، احمد. (۱۴۲۶). *بیان تلخیص الجهمیه فی تأسیس بدعهم الکلامیه* (ج ۱-۱۰). چاپ الاولى. مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.

ابن فارس، أحمد. (۱۳۹۹). *معجم مقاییس اللغة* (ج ۱-۳۰). بی جا: دار الفكر.
ابن منظور، محمد. (۱۴۱۴). *لسان العرب* (ج ۱۵). چاپ الثالثه. بیروت: دار صادر.
اسعدی، محمد؛ سعیدی روشن، محمدباقر؛ ناصحیان، علی اصغر؛ طیب حسینی، سید محمود؛ دیرباز، عسکر؛ عظیمی فر، علیرضا؛ ... احمدنژاد، امیر. (۱۳۹۷). *آسیب شناسی جریان های تفسیری* (ج ۱-۲). چاپ سوم. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

التهاونی، محمد. (۱۹۹۶). *الموسوعة كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم*. چاپ الاولى. بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.

الحیدری، السید کمال. (بی تا). *التوحید عند الشیخ ابن تیمیه*.
الزبیدی، محمد مرتضی. (۱۳۸۵). *تاج العروس من جواهر القاموس* (ج ۱-۴۰). وزارة الإرشاد والأبناء فی الكويت - المجلس الوطنی للثقافة والفنون والآداب بدولة الكويت.
الغزالی، محمد. (۱۴۱۳). *المستصفی*. چاپ الاولى. دار الكتب العلمیة الطبعة.

الفیروزآبادی، محمد. (۱۴۲۶). *القاموس المحيط* (ویرایش الثامنه). بیروت - لبنان: مؤسسه الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع.

المظفر، محمدرضا. (بی تا). *اصول الفقه*. نجف: جمعیه منتدی النشر و کلیه اللغة. اله بداشتی، علی. (۱۳۹۱). «آیا خدا در آسمان است؟» (بررسی و نقد دیدگاه سلفیه در مکانمندی خدا). *مقامات حج*. ۷۹ (۲۱). ۱۱۷-۱۳۹.

اله بداشتی، علی؛ و خان آبادی، کبری. (۱۳۹۸). «بررسی انتقادی رویکرد ابن تیمیه در تفسیر آیات متشابه با رجوع به آرای علامه طباطبایی». *پژوهشنامه مذاهب اسلامی*. ۱۱ (۶). ۱۸۷-۲۰۷.

بابایی، علی اکبر. (۱۳۹۸). *بررسی مکاتب و روش های تفسیری (ج ۱-۲)*. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

باغچیقی، محمد. (۱۳۹۷). «صفات خبری از نگاه ابن تیمیه و دیوبندیه». *سراج منیر*. ۳۲ (۸). ۳۷-۶۲.

حسین یوسف، موسی؛ و سعیدی، عبد الفتاح. (۱۴۱۰). *الافصاح فی فقه اللغة (ج ۱-۲)*. قم - ایران: مکتب الإعلام الإسلامی.

حسین زاده، محمدجواد؛ و نصرتیان اهور، مهدی. (۱۳۹۸). «بررسی و نقد تعارض عقل و نقل در دیدگاه ابن تیمیه». *تحقیقات کلامی*. ۲۵ (۷). ۱۰۹-۱۲۲.

خراسانی، ابوالفضل؛ و پارسانیا، حمید. (۱۳۹۶). «تحلیل و مقایسه رابطه عقل و نقل از دیدگاه ابن تیمیه و آیت الله جوادی آملی». *حکمت / سراء*. ۳۰ (۹). ۵-۳۵.

راغب اصفهانی، حسین. (۱۴۱۲). *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت - لبنان: دار الشامیه. سبجانی، جعفر. (۱۴۲۰). *الموجز فی اصول الفقه*. قم: مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام.

سبجانی، جعفر. (بی تا). *الموجز فی أصول الفقه*. بازیابی ۲۸ مهر ۱۴۰۲، از شریفی راد، علی اصغر؛ اعرابی، غلامحسین؛ و ناصح، علی احمد. (۱۳۹۵). «بررسی و نقد

مبانی ادبی ابن تیمیه در تفسیر قرآن». *پژوهش های ادبی - قرآنی*. ۱۳ (۴). ۷-۳۱. شمس الدینی مطلق، کمیل. (۱۳۹۶). «بررسی مبانی فکری سلفیه در معناشناسی صفات خبری

با تأکید بر آرای ابن تیمیه». *اندیشه نوین دینی*. ۵۱ (۱۳). ۱۵۷-۱۶۸.

تحلیل انتقادی دیدگاه ابن تیمیه درباره کارکرد عقل و نسبت آن با ظهور لفظی...؛ عبادی و همکاران | ۲۷

طباطبایی، محمد حسین. (بی تا). *المیزان فی تفسیر القرآن*. اسماعیلیان.

علی دوست، ابوالقاسم. (۱۳۹۵). *فقه و عقل* (ج ۱-۱). چاپ دهم. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

فاضل لنکرانی، محمد. (۱۳۸۱). *اصول فقه شیعه* (ج ۱-۶). قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع).

میرعرب، فرج الله. (۱۳۹۸). «بی نیازی فهم ظواهر قرآن از علوم عقلی». *نقد و نظر*. ۹۴ (۲۴). ۱۱۹-۱۴۳.

References [In Persian & Arabic]

The Holy Qur'an. (n.d.).

Ebrahimiyan, F. (2016). "Ibn Taymīyyah's View on the Conflict between Sound Reason and Authentic Transmitted Texts." *Seraj Monir*. 23(6), 95-122.

Ibn Taymīyyah, A. (1411 AH). *Dar' Ta'arūḍ al-'Aql wa al-Naql*. (Vols. 1-10). Saudi Arabia: Imam Muhammad ibn Saud Islamic University.

Ibn Taymīyyah, A. (1425 AH). *Majmū' al-Fatāwā*. Medina, Saudi Arabia: King Fahd Complex for the Printing of the Holy Qur'an.

Ibn Taymīyyah, A. (1426 AH). *Bayān Talbīs al-Jahmīyyah fī Ta'sīs Bida'ihim al-Kalāmīyyah*. (Vols. 1-10). King Fahd Complex for the Printing of the Holy Qur'an.

Ibn Taymīyyah, A. (1405 AH). *al-Furqān bayna Awliyā' al-Rahmān wa Awliyā' al-Shayṭān*. Damascus: Maktabat Dār al-Bayān.

Ibn Taymīyyah, A. (1406 AH). *Minhāj al-Sunnah al-Nabawīyyah fī Naqd Kalām al-Shī'ah al-Qadarīyyah* (Vols. 1-9). Imam Muhammad ibn Saud Islamic University.

Ibn Taymīyyah, A. (n.d.). *al-Radd 'alā al-Manṭiqīyyīn*. Beirut: Dār al-Ma'rifah.

Ibn Fāris, A. (1399 AH). *Mu'jam Maqāyīs al-Lughah* (Vols. 1-30). N.p.: Dār al-Fikr.

Ibn Manẓūr, M. (1414 AH). *Lisān al-'Arab*. (Vol. 15). Beirut: Dār Ṣādir. As'adi, M; Sa'idi Rowshan, M. B; Nasihyan, A. A; Tayyib Hosseini, S. M; Dirbaz, A; 'Azimifar, A; Ahmadnejad, A. (2018). *A pathology of exegetical schools*. (Vols. 1-2). Qom: Hawzah and University Research Institute.

Tahāwunī, M. (1996). *al-Mawsū'ah: Kashshāf Iṣṭilāḥāt al-Funūn wa al-'Ulūm*. Beirut: Maktabat Lubnan Nashirun.

Al-Ḥaydarī, S. K. (n.d.). *al-Tawḥīd 'inda al-Shaykh Ibn Taymīyyah*.

- Zabīdī, M. M. (1385 AH). *Tāj al-‘Arūs min Jawāhir al-Qāmūs*. (Vols. 1–40). Kuwait: Ministry of Information; National Council for Culture, Arts, and Letters.
- Ghazālī, M. (1413 AH). *al-Mustasfā* (1st ed.). N.p.: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Firoozabadi, M. (1426 AH). *al-Qāmūs al-Muḥīṭ*. (8th ed.). Beirut, Lebanon: Al-Risalah Foundation.
- Muẓaffar, M. R. (n.d.). *Uṣūl al-Fiqh*. Najaf: Jami‘iyyat Montadā al-Nashr wa Kulliyyat al-Lughah.
- Elah Badashti, A. (2012). "Is God in the sky? (A study and critique of the Salafi view on divine spatiality)." *Miqat Hajj*. 21(79), 117–139.
- Elah Badashti, A; Khanabadi, K. (2019). "A Critical Study of Ibn Taymiyyah’s Method in Interpreting Mutashabih Verses with Reference to Allameh Ṭabāṭabā’ī." *Journal of Islamic Denominations Studies*. 11(6), 187–207.
- Baba’i, A. A. (2019). *A Study of Exegetical Schools and Methods*. (Vols. 1–2). Qom: Ḥawzah and University Research Institute.
- Baghchaqi, M. (2018). "Divine Attributes According to Ibn Taymiyyah and the Deobandi School." *Seraj Monir*. 32(8), 37–62.
- Husayn Yūsuf, M; Sa‘īdī, A. (1410 AH). *al-Ifṣāḥ fī Fiqh al-Lughah*. (Vols. 1–2). Qom, Iran: Maktab al-I‘lām al-Islāmī.
- Hoseinzadeh, M. J; Nosratian Ahoor, M. (2019). "An Examination and Critique of the Conflict between Reason and Revelation in Ibn Taymiyyah’s View." *Theological Research*. 25(7), 109–122.
- Khorasani, A; Parsaniya, H. (2017). "Analysis and Comparison of the Relationship between Reason and Revelation in the Views of Ibn Taymiyyah and Ayatollah Javadi Amoli." *Hikmat Isrā*. 30(9), 5–35.
- Rāghib Iṣfahānī, H. (1412 AH). *al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur’ān*. Beirut, Lebanon: Dār al-Shāmiyyah.
- Subḥānī, J. (1420 AH). *al-Mūjaz fī Uṣūl al-Fiqh*. Qom: Imam Ṣādiq (AS) Institute.
- Subḥānī, J. (n.d.). *al-Mūjaz fī Uṣūl al-Fiqh*. (Retrieved 20 October 2023).
- Sharifī Rad, A. A; A‘rābī, Gh; Nāṣeḥ, A. A. (2016). "Examination and Critique of Ibn Taymiyyah’s Linguistic Principles in Qur’anic Exegesis." *Qur’anic–Literary Studies*. 13(4), 7–31.
- Shams al-Dini Moṭlaq, K. (2017). "The Ideological Foundations of the Salafi School in Semantic Analysis of Divine Attributes, with Emphasis on Ibn Taymiyyah." *New Religious Thought*. 13(51), 157–168.

تحلیل انتقادی دیدگاه ابن تیمیه درباره کارکرد عقل و نسبت آن با ظهور لفظی...؛ عبادی و همکاران | ۲۹

- Ṭabāṭabā'ī, M. H. (n.d.). *al-Mizān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Qom: Isma'īlīān.
- Alidoust, A. (2016). *Fiqh and Reason*. (Vol. 1). Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought Publishing.
- Fāḍil Lankarānī, M. (2002). *Uṣūl fiqh of the Shia*. (Vols. 1–6). Qom: A'immaḥ Aṭḥār Jurisprudence Center.
- Mir'arab, F. (2019). "The Independence of Qur'anic Apparent Meanings from Rational Sciences." *Critique and Idea*. 24(94), 119–143.

استناد به این مقاله: عبادی، سیدمحمدباقر،، روحی برندق، کاوس،، غروی نائینی، نهله،، قاضی زاده، کاظم. (۱۴۰۴). تحلیل انتقادی دیدگاه ابن تیمیه درباره کارکرد عقل و نسبت آن با ظهور لفظی، در تفسیر قرآن، دو فصلنامه علمی سراج منیر، ۱۶(۵۱)، ۱-۲۹. DOI: 10.22054/ajsm.2024.79920.2036

Seraje Monir is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.